

דרשת בר המצווה של אבשלום יהודה - הנחת תפילין בגידם

בחודשים האחרונים עסקתי במצוות תפילין במסגרות שונות. בחטיבה למדנו עם הרב שמואל את הלכות התפילין ב'שולחן ערוך'. עם אמא למדתי את מדרשי ההלכה התנאיים על ארבעת פרשיות התפילין – ה'מכילתא' על ספר שמות וה'ספרי' על ספר דברים – ואת המשניות, התוספות, וסוגיות התלמוד הבבלי במסכת מנחות העוסקות במצוות התפילין. עם אבא למדתי בעיון סוגיה אחת בהלכות תפילין.

את התפילין יש להניח, כידוע, על יד שמאל ועל הראש. מה דינו של גידם שאין לו יד שמאל:

- האם הוא מצווה להניח תפילין של יד על יד ימין במקום על ידו השמאלית החסרה?
- ואם נאמר כי הוא פטור מהנחת תפילין של יד, האם הוא מצווה בכל זאת להניח תפילין של ראש? ברצוני לדון בקצרה בשתי שאלות אלו. תחילה נעמוד על מקור דין הנחת תפילין על יד שמאל. לאחר מכן נבחן את דינו של הגידם בהנחת תפילין של יד, ולסיים ניגע בהנחת תפילין של ראש ללא תפילין של יד.

1. מקור דין הנחת תפילין על יד שמאל

שנינו במכילתא (וכן מובא בספרי):

על ידך. זה שמאל אתה אומר זה שמאל או אינו אלא ימין אף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר שנאמר אף ידי יסדה ארץ וימני טפחה שמים (ישעיהו מח יג) ואומר ידה ליתד תשלח וימינה לעלמות עמלים (שופטים ה כו) הא אינו יד בכל מקום אלא שמאל.
רבי נתן אומר וקשרתם וכתבתם מה כתיבה בימין אף קשירה בימין.

התנאים חלוקים כיצד יש ללמוד מהפסוקים את הדין המקובל והברור של הנחת תפילין על יד שמאל. התנא הראשון לומד זאת מ'ידך' ומוכיח כי סתם 'יד' במקרא הינה יד שמאל (שהרי היא באה כתקבולת ניגודית ליד ימין). כנגדו לומד רבי נתן, כי יש להניח את התפילין על יד שמאל, כדי שהקשירה של הרצועות תבצע ביד ימין, כפי שנלמד בהיקש מכתובת הפרשיות ביד ימין.

ניתן להצביע על שלשה הבטים שונים במחלוקת שבין הדרשנים:

- מבחינה לשונית, התנא הראשון סובר כי המילה 'יד' מציינת – כל עוד לא נאמר אחרת – את יד שמאל דווקא. בניגוד לו, סובר כנראה רבי נתן כי סתם יד במקרא הינה יד ימין (שהרי ניתן לבאר את כל הפסוקים שמביא התנא הראשון כתקבולות של ביטויים נרדפים), ועל כן הוא נדרש ללמוד את דין הנחת תפילין על יד שמאל מהצורך בקשירה ביד ימין.
- התנא הראשון מתמקד ביד עליה מבוצעת המצווה – יד שמאל עליה מונחים התפילין. רבי נתן, לעומתו, מתמקד ביד המבצעת את המצווה – יד ימין הקושרת את התפילין.
- ניתן לומר כי ההגדרה של היד על פי התנא הראשון הינה אובייקטיבית ומוחלטת, כלומר, היא לא תלויה באדם המניח, בכל מקרה נדרש להניח את התפילין על יד שמאל. רבי נתן, לעומתו, מגדיר את היד להנחת התפילין באופן סובייקטיבי – היד הקושרת הינה היד בה נוהג לכתוב האדם המניח.

התלמוד הבבלי במסכת מנחות (לו:–לז.) מביא גירסה של דרשת המכילתא, ובנוסף מצוטטת ברייתא, הלומדת את ההנחה על יד שמאל באופן שונה: 'ידכה' בה" – זו שמאל.

וביתר פרוט בדברי האמורא רב אשי המסביר על ידי כך את שיטת אבא יוסי (להלן): כתיב בה" – כהה. כלומר הכתיב החריג 'ידכה' רומז כי יש להניח את התפילין על היד החלשה ('הכהה').

אם נחזור לשלושת הנקודות לעיל: מבחינה לשונית סוברים הברייתא ורב אשי ש'יד' סתם היא יד ימין, כמו רבי נתן, לעומת 'ידכה' הרומזת ליד שמאל. הברייתא ורב אשי מתמקדים ביד עליה מונחת התפילין, ולא ביד הקושרת את התפילין, כמו התנא הראשון. הגדרת היד על פי רב אשי והברייתא הינה סובייקטיבית: אדם ימני מניח על יד שמאל ואדם שמאלי יניח על יד ימין. בניגוד לתנא הראשון הסובר שבכל מקרה מניחים על יד שמאל.

לסיכום חלק זה: ראינו שלושה לימודים שונים להנחת תפילין ביד שמאל: (1) סתם 'יד' במקרא היא יד שמאל (2) יש להניח ביד שמאל כדי שהקשירה תיעשה ביד ימין (3) הכתיב החריג 'ידכה' מלמד שיש להניח על היד החלשה.

סיווגנו את שלושת דרשות אלו על פי שלושה קטריונים: (1) משמעות 'ידך' 'ידכה' מבחינה לשונית (2) התמקדות בחפץ המצווה – היד עליה מניחים את התפילין, או במעשה המצווה – היד הקושרת (3) הגדרה אובייקטיבית של היד כנגד הגדרה סובייקטיבית התלויה באופי האדם המניח.

2. תפילין של יד בגידם

2.1 מקור החיוב

שנינו במכילתא דלעיל:

אבא יוסי החרם אומר מצינו שהימין קרויה יד אף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר שנאמר: וישלח ישראל את יד ימינו (בראשית מח, יד) ומה תלמוד לומר על ידך להביא את הגידם שיהא נותן בימין.

אבא יוסי לומד שגידם בידו השמאלית מניח תפילין על ידו הימנית. לדעתו סתם 'יד' במקרא היא יד ימין, והוא אף מביא דוגמאות לכך. ממילא, הפסוק "וקשרתם לאות על ידך" מתייחס ליד ימין, והוא נדרש על על גידם ביד שמאל. ברור לאבא יוסי שהנחת תפילין רגילה היא על יד שמאל, אם כי לא מצויין מניין הוא לומד זאת (על פי התלמוד הבבלי הוא לומד זאת כרבי נתן מדין קשירה בימין, או מ'ידכה' לפי רב אשי).

2.2 הצגת המחלוקת

מהמכילתא לא ברור האם תנא קמא ו/או רבי נתן חולקים על אבא יוסי לענין גידם: יתכן שהם מסכימים איתו שגידם מניח ביד ימין והם לומדים זאת ממקום אחר. אולם בתלמוד הבבלי (מנחות לז.) משמע שקיימת מחלוקת תנאים האם גידם מניח ביד ימין:

תניא אידך אין לו זרוע פטור מן התפילין אחרים אומרים ידך לרבות את הגידם.

השיטה המקובצת טוען כי אכן קיימת מחלוקת תנאים האם גידם מניח תפילין ביד ימין. תוספות (ד"ה אין), לעומתו, טוען כי אין מחלוקת אלא מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי כלומר הם מתייחסים לדברים שונים אך אינם חלוקים.

בבאור שיטת התוספות, לאור נוסח הגמרא שלנו, נחלקו האור זרוע ושבות יעקב. האור זרוע: תנא קמא בברייתא מדבר על מי שאין לו זרוע כלל שפטור מהנחה, בעוד שאחרים, המחייבים בהנחה, מדברים על גידם שחסרות לו האמה וכף היד אך זרוע ידו קיימת, ועל כן הוא חייב להניח על זרועו השמאלית. שו"ת שבות יעקב: תנא קמא מדבר על מי שאין לו שתי ידים שפטור מהנחה, ואחרים מתייחסים למי שאין לו יד שמאל אך יד ימין קיימת ועל כן הוא מניח עליה.

נמצאנו למדים כי ישנן שלוש שיטות לעניין גידם ביד שמאל: (1) לפי השיטה המקובצת, קיימת מחלוקת תנאים האם עליו להניח על ידו הימנית (2) לפי האור זרוע בבאור התוספות, כולם (שני התנאים בברייתא) פוטרים מהנחה על יד ימין (3) לפי שבות יעקב בבאור התוספות, כולם מחייבים להניח על יד ימין.

2.3 ביאור המחלוקת

מהו יסוד המחלוקת בדבר הנחת תפילין על יד ימין בגידם? ניתן ללכת בשני כיוונים:

▪ מוקד המחלוקת בשאלה האם ה'צד' הוא מרכיב מהותי בקיום מצוות הנחת תפילין של יד

מלבד הנחת תפילין, קיימות עוד מצוות בהם יש צורך לקיים את המצווה בצד מסוים של יד או רגל. לדוגמא: קבלת דם הקרבן ביד ימין, וחליצת הנעל מרגלו הימנית של האח המסרב ליבם את אלמנת אחיו. לגבי קבלת הדם שנינו במסכת זבחים: קיבל בשמאל - פסל, רבי שמעון מכשיר (זבחים ב,א) לגבי חליצה שנינו במסכת יבמות: בשמאל - חליצתה פסולה, ורבי אלעזר מכשיר (יבמות יב,ב)

כלומר, הן לענין חליצה והן לענין קבלת הדם, חלוקים תנאים האם ביצוע המצווה בצד השני כשר בדיעבד, או פסול. או במילים אחרות: קיימת מחלוקת האם מרכיב 'הצד' הוא חלק מהותי של מעשה המצווה ובלעדיו לא מתקיימת המצווה ('לעיכובא'), או שהוא פרט בעשיית המצווה שרצוי כמובן להקפיד עליו אך המצווה מתקיימת גם בהעדרו ('למצווה').

על פי זה אפשר לומר ששורש המחלוקת לענין גידם הוא בשאלה האם 'צד שמאל' בתפילין של יד הוא מרכיב מהותי שבלעדיו אין מצוות ההנחה מתקיימת, או שמצוות ההנחה מתקיימת עם קשירת התפילין על יד כלשהיא וצד שמאל הוא רק למצווה לכתחילה.

השלכות המחלוקת יהיו לגבי אדם רגיל המניח על יד ימין: מי שמכשיר לכתחילה בגידם, כי צד שמאל הוא רק למצווה, יכשיר בדיעבד אצל אדם רגיל, ומי שפוטר גידם מהנחה, כי צד שמאל מעכב, יפסול את ההנחה על יד ימין של אדם רגיל.

- מוקד המחלוקת בשאלה האם יש מושג של 'צד' אצל גידם בעל יד אחת

במסגרת דיונו בשיטת התוספות, בוחן בעל 'שבות יעקב' את ההבדל בין מי שנולד ללא יד שמאל לבין מי שנקטעה ידו השמאלית במהלך חייו. מצד אחד יש מקום לחייב יותר בתפילין את זה שנקטעה ידו כי הוא כבר התחייב במצווה קודם שנקטעה היד, בניגוד למי שנולד ללא יד, שלא התחייב מעולם במצוות תפילין של יד. מצד שני, אפשר לומר להפך, כי למי שנקטעה ידו חסרה יד שמאל, אך למי שנולד ללא יד, אין 'יד ימין' או 'יד שמאל' אלא יד אחת חלשה: "זו היא ימין ושמאלו וידו יד כהה".

ניתן להרחיב את סברתו השניה של ה'שבות יעקב' ולהסביר את שורש המחלוקת בענין הגידם, בשאלה האם יש 'צד ימין' ו'צד שמאל' אצל אדם ללא יד, בין שנולד כך ובין שנקטעה.

שאלה זו מתקשרת לאבחנה שעשינו קודם, בעקבות דיון דומה של הרב סולובייצ'יק לענין איטר, בין צד אובייקטיבי על פי 'רוחות השמים' - צפון ודרום של האדם הפונה למזרח - לבין צד סובייקטיבי - ימין/שמאל חזק/חלש של האדם העומד בפנינו.

לסיכום חלק זה: ראינו כי יש מחלוקת – תנאים או ראשונים – האם גידם בידו השמאלית מניח תפילין על ידו הימנית. העלנו שתי אפשרויות לביאור המחלוקת: (1) המחלוקת היא בשאלה האם ה'צד' הינו מרכיב מהותי בהגדרת מצוות תפילין, וחסרונו מעכב את קיומה (2) המחלוקת היא האם ידו הנותרת של אדם ללא יד שמאל היא בהכרח 'ימנית'.

להלכה, פוסק המשנה ברורה כי מי שאין לו כלל יד שמאל פטור מהנחת תפילין של יד. שבות יעקב פוסק כי יניח על יד ימין ללא ברכה, ויברך את שתי הברכות על תפילין של ראש.

3. תפילין של ראש בגידם

אם נלך בשיטת האור זרוע ונפטור גידם מתפילין של יד, האם פטור הגידם גם מהנחת תפילין של ראש, שהרי אינו יכול להניח זוג תפילין?

בשאלה זו דן השאגת אריה בסימן לז, מפאת קוצר הרוח, הזמן והמקום, נביא רק את מסקנותיו:

- תפילין של יד ותפילין של ראש הינן שתי מצוות נפרדות, כך שניתן להניח את של ראש ללא של יד, ולהפך. וכדברי המשנה: תפילה של יד אינה מעכבת שלראש, ושלראש אינה מעכבת שליד (מנחות ד, א).
- את דרשת הברייתא במסכת מנחות והיו לטפות בין עיניך – כל זמן שבין עיניך יהיו שתיים יש לראות כמצווה מן המובחר להניח תפילין של ראש עם תפילין של יד (כלומר להניח את של ראש אחר של יד ולחלצם קודם של יד), אך לא לעיכוב.
- מאחר שמדובר בשתי מצוות נפרדות, אין לדרוש כי יהיה ביכולתו של המניח על הראש להניח גם על היד (מה שלא קורה בגידם), אף אם אינו עושה זאת בפועל, בבחינת כל הראוי לבילה אין בילה מעכבת בו וכל שאינו ראוי לבילה בילה מעכבת בו. והראיה במסכת ערכין: כהן חייב בתפילין של ראש בשעת עבודתו במקדש, על אף שאינו יכול להניח תפילין של יד (החוצצות בין בגדי הכהונה לידו).
- את סוגית הגמרא במסכת זבחים הפוטר כהן בשעת עבודתו מתפילין של ראש, יש להבין על רקע דין העוסק במצווה פטור מן המצווה ולא בשל חוסר האפשרות להניח תפילין של יד (עקב החציצה).
- במהלך הדיון, עוסק בעל 'שאגת אריה' במגוון של נושאים בהלכה, כמו: בגדי כהונה, ספק יולדת וזבה, מליקה בחטאת העוף, ומקרא ביכורים.

לסיכום חלק זה: גידם בידו השמאלית צריך להניח תפילין של ראש גם אם אינו מניח תפילין של יד, כי מדובר בשתי מצוות נפרדות.

בעיסוק בהלכות תפילין פגשתי בכמה מהמאפיינים של ההלכה, שתחת עולה אני נכנס:

- ההלכה עוסקת בפרוט באופן בו יש לקיים את המצוות השונות. בתורה רק נאמר "וקשרתם לאות על ירך והיו לטטפות בין עיניך" וחז"ל לומדים ומפרטים הלכות רבות בענין פרשיות התפילין, הבתים, הרצועות, אופן ההנחה, האנשים שחייבים להניח, הזמן בו יש להניח את התפילין וכו'.
- מצד שני, עוסקים החכמים גם בשאלות עקרוניות ובדיונים במקרים נדירים שלא עמדו בהכרח בפניהם (פלימו אף שאל את רבי על הנחת תפילין של ראש באדם עם שני ראשים...).
- לדיון ההלכתי יש קרטיונים וכללים בהם יש לעמוד. אי אפשר סתם לומר שגידם יניח תפילין אלא יש לדרוש זאת ממילה בפסוק, או לדאוג שהפסיקה תעמוד בכללים ההלכתיים.
- יש שיתיחסו לדיון בגידם כ'אפליה' ו'חוסר התחשבות', אך ניתן לראות זאת באופן שונה לחלוטין. ההלכה עוסקת בגידם באופן טבעי ומתוך גישה עניינית, כפי שנעשה בדיוק בסוגיות אחרות, כמו אורך הרצועות, או צבע הבתים. אין מדובר ב'התחשבות' בגידם או ב'נכונות לקבל אותו', אלא בהתייחסות טבעית אליו, כחלק מהחברה, כמו אל כל אדם אחר שעניינו נידון בפני החכמים.

לסיום, אזכיר את אלו מבני משפחתי שלא זכו להיות איתי ביום מיוחד זה, ובפרט את סבא-רבא יהודה שעל שמו אני נקרא, ואת סבי ברוך שנפטר לפני כשנה וחצי.

סבתא רחל סיפרה לי, בין היתר, על אביה: "...סבא יהודה היה שליח ציבור שנים רבות, ובקולו הערב התפלל בשבתות, בימים נוראים ובחגים. עד היום מהדהדים באוזני קולו וניגוניו בביתנו כשהיה מתכונן לקריאה. בימי הסליחות נהג להעיר אותנו בשעה 2:00 בבוקר ללכת לסליחות. ההליכה לסליחות והאווירה בבית הכנסת היו חוויה בלתי נשכחת: צפירי הבוקר (רוחות קלות) ניגוני הפיוטים והקפה ששתינו לאחר התפילה. האנשים היו מתפזרים במהירות לאחר התפילה שכן כל המתפללים היו אנשי עמל כמו אבי...".

את סבא ברוך ז"ל אני זוכר רק משנות מחלתו. למרות שהיה לו קשה, לא שמעתי אותו אף פעם מתלונן. אני מסתכל באלבומי התמונות, ורואה את סבא עומד עם סבתא ליד עגלת התינוק שלי בברית המילה. בתמונה אחרת סבא יושב על שרפרף לידי במעון של אליס, ביום הולדתי השלישי. כמו בשנות עבודתו כעיתונאי, התעניין סבא תמיד בנעשה בארץ ובעולם, אני זוכר אותו קורא עיתונים וצופה בחדשות כל יום. הוא לא ויתר על תפילה ועל הנחת תפילין בבוקר. בשבתות היינו הולכים ביחד לבית הכנסת, ולאחר התפילה מטיילים בפארק עם כיסא הגלגלים. אני זוכר את השבת האחרונה שלנו איתו, במקום בו הוא היה מאושפז, איך שרנו שירי סעודה שלישית בגינה שעל גג הבנין, בשבת לפנות ערב.

ברצוני להודות לכל האורחים שהגיעו מקרוב ומרחוק, ולכל מי שעזר. וכמובן, תודה מיוחדת לאבי ולאמי שהביאוני עד הלום.